

ОСОБЛИВОСТІ ТЛУМАЧЕННЯ ЗНАЧЕНЬ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У "СЛОВАРІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ" БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Л. В. Самойлович, С. А. Кульчицька

Стаття посвячена вопросам толкования значения фразеологических единиц, подобранных с помощью четырехтомного "Словаря украинского языка", составителем которого был Б.Д. Гринченко. Исследования показали, что толкования входящих в реестр словаря фразеологических единиц подаются по-разному, например – с помощью слов, словосочетаний, предложений, их взаимных комбинаций.

Ключевые слова: фразеологическая единица, толкование значения, фразеологический словарь

Статья посвящена вопросам толкования значения фразеологических единиц, подобранных с помощью четырехтомного "Словаря украинского языка", составителем которого был Б.Д. Гринченко. Исследования показали, что толкования входящих в реестр словаря фразеологических единиц подаются по-разному, например – с помощью слов, словосочетаний, предложений, их взаимных комбинаций.

Ключевые слова: фразеологическая единица, толкование значения, фразеологический словарь

The article is devoted to the problems of interpretation of meaning of phraseological units, which are based on the material of the dictionary of ukrainian language of Borys Grinchenko. The study has shown that the author interpreted phraseological units with the help of words, word-combinations, sentences and their mutual combinations.

Key words: phraseological units, interpretation of meaning, phraseological dictionary

Актуальність. Українська фразеологія бере свій початок від лексикографічних праць кінця XVI–XVII ст. – “Лексиса” Л. Зизанія, “Лексикона” П. Беринди, “Синоніми славеноросскої”, які були першими спробами фіксації фразеологічних одиниць (ФО) української мови. Згодом активніше почали видаватися словники та фольклорні збірки, у яких укладачі подавали стійкі сполучення слів із деяким лінгвістичним описом. Серед них важливо згадати К. Зіновієва, І. Котляревського, О. Павловського, І. Войцеховича, М. Закревського, М. Номиса, П. Чубинського, М. Комарова, І. Франка.

Мета. Чільне місце займає й праця українського мовознавця, перекладача, етнографа, письменника, творця першого ґрунтового словника української мови – Бориса Дмитровича Грінченка. Відомо, що матеріали до цієї колективної праці готували представники кількох поколінь. Мовознавець О. Тараненко вказує, що вона є “вершиною українського словникарства XIX – I пол. XX ст. і займає гідне місце в ряду відомих лексикографічних праць слов’янських мов XIX і початку XX ст.” [5, с. 3].

Словник вражає жанровою різноманітністю. Він і етимологічний, і перекладний, і тлумачний, і енциклопедичний, і пареміологічний. Крім цього, фіксація надзвичайно великої кількості ФО дає право називати його ще й фразеологічним.

Б. Грінченко в словникових статтях подає значення ФО. Використано різні за структурою форми пояснення значення. Можна вирізнити такі тлумачення ФО: а) **некомбіновані**, виражені одним словом, кількома словами, словосполученням, реченням; б) **комбіновані**, виражені поєднанням двох елементів некомбінованих. Із некомбінованих способів тлумачення значення ФО автором використано такі:

1. **Однослівне** тлумачення, у якому зіставляється ФО і слово, що вказує лише на денотативний аспект (тотожний предметний зміст). У сучасній фразеології такі слова називають словами-ідентифікаторами [1, с. 53] або синонімами-ідентифікаторами [6, с. 9]. Зауважимо, що у фразеологічній теорії та практиці цей вид тлумачення ученими не схвалюється, бо за допомогою одного слова значення ФО розкривається лише частково. На думку В. Дубичинського, “слово А повинно витлумачуватися не менше, ніж через два інших слова В і С, кожне з яких повинно бути семантично змістовне” [2, с. 62]. Аналогічно необхідно в словниковій статті тлумачити значення ФО, адже інтерпретація ФО є не менш складною ніж слів, й одним словом пояснюється неповністю. Фіксуємо словникові статті, у яких ФО витлумачується однією повнозначною частиною мови, яка іноді поєднується зі службовою (приклади подаються за [4]): *Драла дмухнути, дряпнути. Удрать; Біса вхопити. Ошибиться; Спаси з тіла. Похудать; Підвести під монастирь. Одурачить; На покусу підводити. Искусать; Доходити до серця. Трогать; Під корито підвернути. Одолеть; Світити в очі. Льстить; Дать денег. Раскошелиться.*

2. **Двослівне** (іноді трислівне) тлумачення, у якому зіставляються ФО й кілька однорідних чи синонімічних слів. На відміну від першого способу, таке тлумачення повніше розкриває значення ФО і застосовується набагато частіше: *Боліти серцем. Скорбеть, печалиться; Драла дати. Убежать, удрать; Брати у саму – размышлять, обдумывать; Кивати п'ятами. Шляться, шатаются; Розміряти плечі. Побить, поколотить; Либати очима. Мигать, моргать; Бистрий на очі. Быстроглазый, шустрый.*

3. Тлумачення за допомогою **словосполучення**, при якому значення ФО пояснюється простими (складаються з двох лексично повнозначних слів) і складними або розгорнутими (складаються з трьох і більше лексично повнозначних слів) словосполученнями: *Кози в золоті показувати. Прельщать обманчивыми обещаниями; Залуплювати очі. Выворотить веки; На руби надіти. Надеть наизнанку;*

Облизати макогін. **Потерпєть неудачу**; Ряду донести. **Обойти все собранія съ угощенієм**; Грїти поклони. **Бить съ усердієм поклони**; Сягнути в чужу грядку. **Сойтись съ чужой женой**; Волосом свїтити. **Быть девицей**; Дати кому вовчого білета. **Прогнать кого**; Під кормигу підгорнути. **Подчинить подь власть**.

4. Тлумачення за допомогою **речення**, при якому значення ФО пояснюється синтаксичними конструкціями у формі простих (односкладних і двоскладних) і складних (складнопідрядних) речень: *Винь дивиться на мене дзизомь. Онъ волкомъ на меня смотритъ, неприязно смотритъ*; *Вин знає, де раки зимують. Онъ не промахъ*; *І рїски в ротї не було. Ничего не ель и не пиль*; *Закупити славу божу. Дать при сборе пожертвованій въ церкви во время служенія*; *Вони тільки язиком ляскають. Они лишь попусту болтають*; *Мислоньки заносятъ. Осаждаютъ разная мысли*; *Наказав три мішки (сім мішків) гречаної вовни. Наговорилъ чепухи*; *Лишився, як на билїні, – як на водї. Оказался въ безпомощномъ состоянїи*; *Йому полївило. Ему стало лучше*; *За перебір дастъ Бог витрїшки. Переборчивый ничего не получитъ, только посмотритъ*; *Ище ти вин'єш добру повну. Ещѣ ты перетерпишь много горя*.

Серед них можна видїлити статті, у тлумачній частинї яких автор із метою деталїзації подає дієприслївниковий чи дієприкметниковий зворот: *Очима низати. Провожать взглядами, разсматривать, пронизывая глазами*; *На вітер підняти. Приводитъ въ чувство упавшего въ обморокъ, вынося его на чистый воздухъ*.

5. **Описове** тлумачення ФО, подане різними типами синтаксичних конструкцій, які неодноразово використовується при поясненні, що характеризують різні сторони життя й побуту людей, їх поведінку, емоції тощо:

У сірка очей позичати. Т. е. своими глазами будетъ стыдно смотреть (что-либо сделать, чего должно стыдиться); *Волосом засвїтила. Говорится о замужней жєнице, когда у нея спадетъ очіпок*; *Виправляти дочку. При выходе дочери замужъ наделятъ бельємъ, платьємъ, посудой и иной домашней утварью*; *У забїр їти. Идти изъ дому на заработки для отработки неуплаченныхъ впрєдъ денег*.

Описовий спосіб пояснення розповсюдженій і в сучасних фразеологічних словниках. На думку Ю. Прадїда, від подібних тлумачень необхідно відмовитися. “Нехтується одна з важливих вимог до тлумачення значення ФО – його лаконїчність... Ігнорується й інша, – наголошує автор, – важлива вимога до тлумачення значення – його точність” [3, с. 193].

Б. Грінченко в словнику використовує також комбіновані способи тлумачення значення ФО. Виділяємо такі моделі комбінувань:

1. **Слово й словосполучення чи словосполучення й слово**: *Холоду нагнати. Напугать, накричатъ на кого-либо*; *Пришипилити квітку. Сказать острое слївце, подишутитъ*; *Їти, піти в лишанки. Бросать, бросить мужа*; *Кучму дати. Причинитъ хлопоты, насмеяться*; *Подержати до хреста. Крестить, воспринять отъ купели*.

2. **Кілька слів і словосполучення чи словосполучення та кілька слів**: *З розуму звести. Обмануть, одурачить, сбить съ толку*; *Ману пускати. Морочить, дурачить, отводитъ глаза*; *Заходити у голову. Съ ума сходитъ, сойти, одуреть*; *Догану дати. Осудить, охулить, упрекнуть, найти недостатокъ*; *Дати маха. Промахнуться, ошибиться, уйти, убежать, не попасть въ цель*.

3. **Словосполучення, слово і словосполучення**: *Читати глаголи. Ничего не делать, задумываться, считать звѣзд*; *Витрїшки мне. Ничего не делать, глазеть, праздно шататься*; *У ручки з ким братись. Вступать съ кемъ въ рукопашную, бороться или биться*; *Виливки лье. Ничего не делаетъ, гуляетъ, живетъ розкішно*.

4. **Два словосполучення**: *Рити на кого. Подкапываютъ подь кого, строитъ козни*; *Пошити въ брехуни. Сделать кого лгуномъ, выставить кого какъ лгуна*; *Справляти побїгунці. Вечно бегать, постоянно уходитъ изъ дому*; *Попідвіконню пішов. Отправился нищенствовать, сделался нищимъ*.

5. **Два речення**: *Я в тїм не битий. Я этому не ученъ, я этого не знаю*; *Ще я тебе щербатим брїчем виголю. Будешь ты ещѣ меня знать, я тебе ещѣ задам*; *У його на вербі груші ростуть. Онъ вретъ, онъ говоритъ небылицы*.

Треба наголосити, що ціла низка ФО в лексикографїчній праці тлумачиться синонімічними зворотами. Таке пояснення є недопустимим у фразеологічній практиці. Таке явище в словнику спостерігається неодноразово: *Підтоптати під ноги. Попратъ ногами*; *Робити бревєрню = збивати бучу*; *Пуститися берега. Отдаться на произволь судьбы*; *Читати глаголи. Стоять безъ корму*;

При цьому, подаючи значення зрозумїлих ФО, автор перекладає їх зв'язаним словосполученням російською мовою. *Позов дати, заложити. Возбудить процессъ*; *Глузда відбити. Лишишь разсудка*; *Байдаки гонити = Бить баклуши*; *Вибаньчїти баки. Вытаращить глаза*; *Рогом вилїзти. Переносно: бокомъ вїйти*. Інколи ФО виступає елементом пояснювальної частини при використанні комбінованих моделей: *Глузду відбитися. Лишїться ума, рехнуться*; *Дати перцю. Вздутъ, дать трепку*; *Пїшло з вітром, за вітром. Пропало, пошло прахомъ*; *Бїсики пускати. Строить глазки, ухаживать, строить куры, разсыпаться мелкимъ бесомъ*; *Теревенї гнути, нести, точити, правити. Болтать вздоръ, калякать, балы точить, балагурить*; *Ляси підпускати. Любезничать, заговаривать зубы*.

Висновки. Таким чином, серед некомбінованих форм тлумачення значень ФО найпродуктивнішими є пояснення за допомогою слів, словосполучень (рідше речень). Серед комбінованих форм тлумачень найбільш уживаними є моделі, виражені одним словом чи більше в поєднанні зі словосполученням.

Зведене до певної системи наукове пояснення свідчить про широкомасштабне знання автором лінгвістичної природи ФО і методики їх тлумачення. Майже всі способи пояснення значень ФО широко застосовуються в сучасній фразеографічній практиці.

Дослідження яскраво свідчить про те, що діячі української культури та науки високо оцінили працю Б. Грінченка, лексикографи черпали та черпають і сьогодні з неї цінний матеріал. Безперечно, ця фундаментальна праця є важливим джерелом вивчення лексики, фразеології, діалектології, звукової системи та граматичної будови української літературної й живої мови XIX – поч. XX ст.

Література:

1. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів.
2. – К.: Наукова думка, 1989. – 156 с.
3. Дубичинский В.В. Теоретическая и практическая лексикография. – Вена-Харьков, 1998. – 160 с.
4. Прадід Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень). НАН України, Ін-т української мови / Відп. ред. О.О. Тараненко. – К.; Сімферополь, 1997. – 252 с.
5. Словарь української мови: У 4 тт. / НАН України; Зібрала ред. журн. "Кієвская старина"; Упор. з дод. власного матеріалу Б. Грінченка. – Київ: Наук. думка, 1996.
6. Тараненко О.О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). – К.; Кам'янець-Подільський, 1996. – 170 с.
7. Фразеологический словарь русского литературного языка конца XVIII – XX вв. / Под ред. А.И. Фёдорова.
8. – М.: Тописал, 1995. – 608 с.